

FERUZA USMONOVA,
O'zFA Alisher Navoiy nomidagi
Davlat adabiyot muzeyi tayanch-doktoranti

ASQAD MUXTORNING “CHINOR” ROMANI MATNIY-QIYOSIY TADQIQI

Annotatsiya. Mazkur maqolada O'zbekiston xalq yozuvchisi Asqad Muxtorning hayoti va ijodi, xususan, uning arxiv materiallari asosida adibning ijodiy laboratoriyasi tahlil etiladi. “Chinor” romanining qo'lyozma va nashr variantlari qiyosiy o'rganilib, matndagi o'zgarishlar orqali yozuvchining badiiy mahorati yoritiladi. Shuningdek, arxiv hujjatlarining tarkibi, ularning ilmiy ahamiyati hamda Asqad Muxtorning tarjimonlik faoliyati, jumladan, Musa G'ali she'rlaridan qilgan tarjimalari haqida ma'lumot beriladi.

Kalit so'zlar: Asqad Muxtor, “Chinor” romani, arxiv materiallar, Musa G'ali.

Abstract. This article explores the life and creative work of the Uzbek national writer Asqad Mukhtar, focusing on his archival materials as a source for studying his creative laboratory. A comparative analysis of the manuscript and published versions of the novel “Chinar” reveals the author's artistic refinement and editing process. The paper also describes the structure and scholarly significance of the archive, as well as Mukhtar's activity as a translator, particularly his translations of poems by Bashkir poet Musa Gali.

Keywords: Askad Mukhtar, the novel “Chinor”, archival materials, Musa Gali.

O'zbekiston xalq yozuvchisi, “Do'stlik” ordeni sohibi Asqad Muxtor 1920-yil 23-dekabrda Farg'ona shahrida temiryo'lchi oilasida dunyoga kelgan. 11 yoshida ota-onasidan yetim qolib, bolalar uyida tarbiyalangan. Maktabni tamomlagach O'rta Osiyo Davlat universiteti (hozirgi O'zMU)ning filologiya fakultetida tahsil olgan. 1935-38-yillardan ijod qila boshlagan. Adabiyotga dastlab she'r yozish orqali kirib kelgan. Dastlabki she'rlari “Tilak”, “Tong edi”, “Totli damlar” kabilardir. Keyinchalik nasrda ham, nazmda ham birdek ijod etgan. Adibning eng yirik asarlaridan biri “Chinor” romani bo'lib, 1973-yilda Hamza nomidagi respublika Davlat mukofotiga sazovor bo'lgan.

O'zbekiston Fanlar Akademiyasi Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyining “O'zbek yozuvchilari va shoirlari arxivi”da Asqad Muxtor arxiv hujjatlarining ilmiy tavsiflari, ijod namunalarining qo'lyozma nusxalari, nashrga tayyorlangan asarlarning mashinka nusxadagi qator variantlari hamda shaxsiy hujjatlari saqlanadi. Ushbu hujjatlar yozuvchilarning ijodiy laboratoriyasi haqida to'liq tasavvur beruvchi qimmatli materialdir. 2021-yil filologiya fanlari nomzodi Yusuf Tursunov tomonidan Asqad Muxtor arxividagi hujjatlar katalogi tavsiflanib, kitob holida nashr etilgan. Olim shunday xotirlaydi: “Dastlab sobiq H.Sulaymonov nomidagi Qo'lyozmalar ilmiy tadqiqot instituti rahbari Azizxon Qayumov topshiriqlari bilan adib hali hayotlik paytida, 1994-yilda shaxsan o'zimiz uning xonadoniga borib institut rahbariyatining asl maqsadini bayon etgan holda asarlarining qo'lyozma va mashinka nusxalarini hamda yana boshqa muhim hujjatlardan iborat shaxsiy arxivini qabul qilib olgan edik... Keyinroq, Asqad Muxtor vafotidan bir yil o'tib, uning o'g'li Temur Muxtorov arxivning qolgan qismini ham olib kelib topshirdi. Bu qism ham avvalgisidan kam emas edi, anchagina edi. Binobarin, uning o'zini alohida

ilmiy tavsifini tayyorlashimizga to'g'ri keldi. Shu tariqa yozuvchi arxivi ikki qismdan iborat tarzda yuzaga keldi" [1:34-35].

Asqad Muxtor arxivi ikki qismga bo'lib tavsif berilgan. Birinchi qismda "Avvalgi qism" deb nomlangan bo'lib, quyidagilarni o'z ichiga oladi: Romanlar ("Chinor" (to'liq), "Tug'ilish" romanining ruscha (to'liq emas) va o'zbekcha varianti, "Davr mening taqdirimda"), Qissalar va hikoyalar ("Jar yoqasida chaqmoq", "Buxoroning jin ko'chalari", "Bo'ronlarda bordek halokat" qissalari, "Ildizlar" hikoya), Pyesa ("Samandar"), Tarjimalar (boshqird shoiri Musa G'alining 20 ta she'rining tarjimasini), Adabiy chizgilar, Turli hujjatlar (maqola, murojaatnoma, kvitansiya, ruxsatnoma...), Maktublar (adibga turli shaxslar tomonidan yuborilgan xatlar va adibning Kudryashyovga yo'llagan maktubi, rasmiy va norasmiy – jami 164 ta xat kiritilgan), Tabriknomalar va taklifnomalar qismlariga bo'lib tavsiflangan. Jami 296 ta hujjat ro'yxati berilgan.

Ikkinchi qismda ham shunga o'xshash tavsif berilgan va katta-kichik – jami 254 ta hujjat ro'yxati berilgan. Shunda Asqad Muxtor arxivida hammasi bo'lib 550 ta hujjat saqlanmoqda.

Ushbu arxiv hujjatlari orasida saqlanib kelayotgan "Chinor" romanining dastlabki avtograf varianti 7 ta katta ish daftarida yozilgan (6 tasi to'liq, yettinchisi oxiriga bormagan, ya'ni daftar to'ldirilmagan). Roman, umuman, butun arxiv materiallari ba'zi juz'iy kamchiliklarni inobatga olmasa yaxshi saqlangan deyish mumkin. Qo'lyozma nusxa hamda nashr variantidagi o'zgartirishlar qay darajada ekanligini aniqlash maqsadida asarning bu ikki nusxasini qiyoslab chiqdik. Bu esa ijodkor laboratoriyasi, ishlash uslubi, mahorati haqida ilm ahli uchun dalildir. "Chinor" romani 1966-yil 5-iyun sanasida yozishni boshlagan (№1 konvertda saqlanayotgan katta ish daftarining muqovasiga shu sana qayd etilgan). Asardan o'zgarishga uchragan parchalardan ba'zilarini havola etamiz (Ushbu maqolamizda, asosan, Asqad Muxtor arxiv materiallaridan foydalanganimiz uchun "hujjat" so'zini "h." shaklida qisqartirib berdik. Asar nusxalarini shartli ravishda "A1", "A2", "B" variant deb nomladik).

№	Qo'lyozma variant [2:1-h.] ("A1")	Muallif qo'lyozma ustidan tahrirlagan variant [2:1-h.] ("A2")	1969-yildagi ilk kitob variant [3:400] ("B")
1.	Hali oppoq tong <i>edi</i> .	Hali oppoq tong. <i>Nur uyg'otgan qushcha tovushining birinchi kumush halqachalari osmonga yumalab ketdi. (oldingi sahifada qo'shilgan.</i>	Hali oppoq tong. <i>Nur uyg'otgan qushcha tovushining birinchi kumush halqachalari osmonga yumalab ketdi.</i>
2.	Shabadada yashil bulutning har joy har joyi <i>sutdek</i> ko'pirib, azim chinorning <i>tiran</i> bag'ridan chiqib kelgan <i>allaqanday sirli</i> sokin va <i>ammo</i> qudratli shovullash olamni tutdi.	<i>Jindak</i> shabadada yashil bulutning har joy har joyi sovunday ko'pirib, azim chinorning sirli bag'ridan chiqib kelgan sokin va qudratli shovullash olamni tutdi	<i>Nim</i> shabadada yashil bulutning har joy-har joyi sovunday ko'pirib, azim chinorning sirli bag'ridan chiqib kelgan sokin va qudratli shovullash olamni tutdi.
3.	Ochil buvaga u doim tirikday tuyuladi.	Ochil buvaga u doim tirikday, <i>qadrdon suhbatdoshday</i> tuyuladi.	Ochil buvaga u doim tirikday, <i>qadrdon suhbatdoshday</i> tuyuladi.
4.	U vaqtlar yil sanog'i(<i>da</i>) faqat uch raqam (<i>edi</i>) bilan ifodalar edi. Ming yil! Har (<i>yil</i>) bahorda yangi libos, yangi hayot.	U vaqtlar yil sanog'i faqat uch raqam bilan ifodalar edi. Ming yil! Har bahorda yangi libos, yangi hayot.	<i>Uning navnihol paytini ko'z oldiga keltirib bo'lmaydi (qo'l-yozmada yo'q!). U vaqtlar yil sanog'i faqat uchta raqam bilan ifodalangan bo'lsa kerak (qo'l-yo'q.).Ming yil! Har bahorda yangi libos, yangi hayot.</i>

5.	Voqea <i>mezon oyi</i> ikkinchi jumasi-ning yarim kechasi yuz berishi kerak edi.	Voqea <i>mezon oyi</i> ikkinchi jumasi-ning yarim kechasi yuz berishi kerak edi.	Voqea <i>safar oyi</i> ikkinchi jumasi-ning yarim kechasi yuz berishi kerak edi.
6.	Ochil buva tun qorong‘ulig‘iga kirib yo‘qoladi.	Ochil buva <i>Chinorso‘qmoqdan asta yurib</i> , tun qorong‘ulig‘iga kirib yo‘qoladi.	Ochil buva <i>Chinorso‘qmoqdan asta yurib</i> , tun qorong‘ulig‘iga kirib yo‘qoladi.
7.	<i>Qo‘lyozmaga asosan muallif “Ochil buva portreti” deb yozib qo‘yilgan, nashrda aks etmagan!</i>		
8.	<i>Mezon oyining</i> ikkinchi juma kechasi bu atrofda yosh-u=qari tun bo‘yi bedor, Chinortog‘ etagida qorayib turgan chinorga uzoqdan tikilib tong ottiradi.	<i>Mezon oyining</i> ikkinchi juma kechasi bu atrofda yosh-u=qari tun bo‘yi bedor, Chinortog‘ etagida <i>haybat</i> bilan qorayib turgan chinorga uzoqdan tikilib tong ottiradi.	<i>Safar oyining</i> ikkinchi juma kechasi bu atrofda yosh-u qari tun bo‘yi bedor, Chinortog‘ etagida <i>haybat</i> bilan qorayib turgan chinorga uzoqdan tikilib tong ottiradi.
9.	<i>Ochil buva</i> atrofidagi gaplardan yana biri shuki, chinorning gapirganini eshitgan odam <i>umri boqiy, mangu o‘lmas-mish</i> .	<i>Bu voqea</i> atrofidagi gaplardan yana biri shuki, chinorning gapirganini eshitgan odam <i>umri boqiy, mangu o‘lmas-mish</i> .	<i>Bu voqea</i> atrofidagi gaplardan yana biri shuki, chinorning gapirganini eshitgan odamning <i>umri boqiy bo‘larmish</i> .
10.	Bu gapning qanchasi rivoyat, qanchasi haqiqat – bilmayman-u, lekin Ochil buva barhayot, bu yil qovun pishig‘ida 97 ga kiradi, chinorday baquvvat.	Bu gapning qanchasi rivoyat, qanchasi haqiqat – bilmayman, lekin Ochil buva hamon barhayot, bu yil qovun pishig‘ida 98 ga kiradi, hali chinorday baquvvat.	Bu gapning qanchasi rivoyat, qanchasi haqiqat – bilmayman, lekin Ochil buva hamon hayot, bu yil qovun pishig‘ida <i>to‘qson to‘rtga</i> kiradi, hali chinorday baquvvat.
11.	Chunki chinor haqida gapirmay turib, Ochil buvaning ta‘rifiga kirishish ham qiyin.	<i>Yuqorida aytganimdek</i> , chinor haqida gapirmay turib, Ochil buvaning ta‘rifiga kirishish ham qiyin.	<i>Yuqorida aytganimdek</i> , chinor haqida gapirmay turib, Ochil buvaning ta‘rifiga kirishish ham qiyin.
12.	***	***	<i>Ochil buva o‘rtancha o‘g‘li brigadir Tolibjon bilan birga hovli to‘ridagi alohida xonada istiqomat qilardi. Ushbu gap qo‘lyozmada uchramaydi!</i>
13.	... Ochil buva guzardan qaytib kelganida kolxozning “GAZ-69”i hovlida tayyor turardi.	... Ochil buva <i>irg‘ay tayog‘ini to‘qillatib</i> (shu jumla yashil ruchkada keyin kiritilgan!) guzardan qaytib kelganida kolxozning “GAZ-69”i hovlida tayyor turardi.	Irg‘ay tayog‘ini to‘qillatib guzardan qaytib kelsa, kolxozning “TA3-69”i hovlida tayyor turgan ekan.
14.	***	***	<i>Tolibjon ham uvali-juvali, xotin, bola-chaqasi bilan chiqib boboni kuzatgani otlangan edi.</i>
15.	***	***	<i>Keyin kelinining, nevaralarining peshanalaridan bir-bir o‘pdi.</i>
16.	***	***	– <i>Akamni so‘rab qo‘ying, buva!</i> – <i>deb qichqirib qoldi Tolibjon chug‘ur-chug‘ur bolalarini qo‘ltig‘iga olib.</i>

17.	Qiziqmi? Qiziq, deganlar yuraversin. <i>Boshqalar qolsa ham mayli.</i> Ketdik.	Qiziqmi? Qiziq, deganlar yuraversin. <i>Boshqalar qolsa ham mayli.</i> Ketdik.	Qiziqmi? Qiziq, deganlar yuraversin. Ketdik.
18.	Uzoqda <i>qirlarni</i> , dalalarini shartta kesib ufqqa sanchilgan yo'llar yaltirar <i>edi</i> , yaylovlarda ilon izi so'qmoqlar chuvalashib yotardi.	Uzoqda <i>oltinlangan bug'doyzorlar</i> , <i>paxta dalalarini</i> shartta kesib ufqqa sanchilgan yo'llar yaltirar, yaylovlarda ilon izi so'qmoqlar chuvalashib yotar edi.	<i>Uzoqdan oltinlangan bug'doyzorlar</i> , <i>paxta dalalarini</i> shartta kesib ufqqa sanchilgan yo'llar yaltirar, yaylovlarda ilon izi so'qmoqlar chuvalashib yotar edi.
19.	<i>Butun</i> bir el bu.	<i>Butun</i> bir el bu.	<i>Kattakon</i> bir el.
20.	<i>Shoir Zavqiy bilan birga yoyilib ketgan o'rtanchasi to'ng'ichinimi, matxauzenda kuli xona kuli qolgan nevarasinimi, Amirning dongdor kapitani bo'la turib, bolasini tashlab bo'lak yerga chiqqan bebosh jiyanini gapirsinmi, sekada o'tirgan kenjasinimi...</i> Bularning barini gapirib bergandan, bitta-bitta borib ko'rgan yaxshi.	<i>Shoir Zavqiy bilan zindonda o'lib ketgan to'ng'ichinimi, Petr ekspeditsiyasiga yo'l ko'rsatgan u(a) kasini yoki matxauzenda kuli qolgan nevarasinimi, Amirning dongdor kapitani bo'la turib, bolasini tashlab bo'lak yerga chiqqan bebosh jiyanini gapirsinmi, amirning elchisi bo'lgan og'asinimi, bobosinimi, ("hukumatda" yashilda yozilib o'chirilgan) Oliy Sovetda o'tirgan kenjasinimi...</i> Bularning barini gapirib berishdan, bitta-bitta borib ko'rish oson.	Bularning hammasini gapirib berishdan, bitta-bitta borib ko'rish oson.

Adib bir asar ustida ishlar ekan, albatta, birinchi urinishdayoq mukammal asar yaratilmaydi. "Chinor" romani ham 1966-yildan qog'ozga tushirila boshlagan bo'lib, asar beshta rivoyat, beshta hikoyat, beshta qissadan tashkil topgan. Asar markazida Ochil bobo obrazi turadi. Romandagi qariyb yarim asrlik voqealarning hammasi Ochil bobo tevaragida jipslashadi.

Ilmiy tadqiqotimiz davomida romanda ba'zan katta, ba'zan kichik farqlar, tahrirlarga, ba'zida esa qo'lyozmada mutlaqo uchramagan, nashr variantida mavjud parchalarni aniqladik. Birinchi farqni tahlil qilib ko'ramiz: "*Voqea mezon oyi ikkinchi jumasining yarim kechasi yuz berishi kerak edi*". A1 hamda A2 nusxada "*mezon oyi*", B variantda esa quyidagicha yozilgan: "*Voqea safar oyi ikkinchi jumasining yarim kechasi yuz berishi kerak edi*". Nega yozuvchi qo'lyozmada "*mezon oyi*" deb yozsa, nashr variantida "*safar oyi*"ga o'zgarishi kerak? Ushbu voqealar sodir bo'lgan yili aniq ko'rsatilganda, balki bunga yechim topa olardik. Chunki bu ikkita oy ikki xil taqvimga tegishli. Mezon oyi qadimgi shamsiy taqvimga oid va uning vaqti aniq belgilangan (23-sentabrdan 22-oktabrgacha). Safar oyi – hijriy-qamariy taqvim (musulmon taqvimi)ning ikkinchi oyi bo'lib, har yili o'n, ba'zan o'n bir kun oldin keladi. Yoki Ochil boboning yoshi A1 nusxada "97", A2 da "98" (raqamlar bilan ifodalangan), B nusxada esa so'zla bilan "to'qson to'rt" deb berilgan. To'qson to'rt yoshli kishi to'qson yetti yoki to'qson sakkiz yoshli insondan quvvatliroq, asardagi badiiy tasvirga moslashtirilib o'zgartirilgan. Shu kabi o'zgarishlarni tahrir jarayoni bilan bog'lasak, bizningcha, to'g'ri deb o'ylaymiz.

A1, A2 variantda yo'q, lekin B nusxada aks etgan gaplar ham yo'q emas. Masalan, "*Tolibjon ham uvali-juvali, xotin, bola-chaqasi bilan chiqib boboni kuzatgani otlangan edi*". Yoki "*Keyin kelinining, nevaralarining peshanalaridan bir-bir o'pdi*". Yana boshqa misol: "*Akamni so'rab qo'ying, buva! – deb qichqirib qoldi Tolibjon chug'ur-chug'ur bolalarini qo'ltig'iga olib*". Mutlaqo teskari holat butun boshli jumla yoki gaplar asardagi A1, A2 nusxalarda mavjud, ammo nashrda aks etmaganligiga ham guvoh bo'lishimiz mumkin. Masalan, A1 nusxada quyidagicha berilgan:

“Shoir Zavqiy bilan birga yoyilib ketgan (o‘rtanchasi) to‘ng‘ichinimi, matxauzenda kuli qolgan nevarasinimi, Amirning dongdor kapitani bo‘la turib, bolasini tashlab bo‘lak yerga chiqqan bebosh jiyanini gapirsinmi, sekada o‘tirgan kenjasinimi...” Bularning barini gapirib bergandan, bitta-bitta borib ko‘rgan yaxshi. A2 nusxada *“Shoir Zavqiy bilan zindonda o‘lib ketgan to‘ng‘ichinimi, Petr ekspeditsiyasiga yo‘l ko‘rsatgan u(a)kasini yoki matxauzenda kuli qolgan nevarasinimi, Amirning dongdor kapitani bo‘la turib, bolasini tashlab bo‘lak yerga chiqqan bebosh jiyanini gapirsinmi, amirning elchisi bo‘lgan og‘asinimi, bobosinimi, (“hukumatda” yashilda yozilib o‘chirilgan) Oliy Sovetda o‘tirgan kenjasinimi...”* Bularning barini gapirib berishdan, bitta-bitta borib ko‘rish oson. Ushbu katta jumla B variantda olib tashlangan va *“Bularning barini gapirib berishdan, bitta-bitta borib ko‘rish oson”,* – deb qo‘ya qolingana.

Bu kabi o‘zgartirish, qo‘shimchalar kiritish yoki olib tashlashning bir necha sabablari bor. Ba‘zan zamon talabidan, ba‘zan muallifga manzur bo‘lmagan o‘rinlar, bundan tashqari, uchinchi bir shaxs – muharrir tahriri ham sabab bo‘lgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Абдуллаева Г., Турсунов Ю. Саид Аҳмад ва Асқад Мухтор архивларининг каталоги. – Тошкент: Mumtoz so‘z, 2021. – Б. 34-34.

2. O‘zR FA Alisher Navoiy nomidagi Dvlat adabiyot muzeyida saqlanayotgan Asqad Muxtor arxiv materillaridan 1-hujjat.

3. Асқад Мухтор. Чинор. – Тошкент: F.Фулом номидаги бадиий адабиёт наириёти, 1969. – Б. 400.

4. O‘zR FA Alisher Navoiy nomidagi Dvlat adabiyot muzeyida saqlanayotgan Asqad Muxtor arxiv materillaridan 50-hujjat.

